

JOONI EESTI RAHVA DEMOGRAAFILISEST ARENGUST JA VAIMSEST PALGEST FEODAALAJAL

S. Vahtre

Kujunemisjärgus oleva eesti rahva iseseisva arenkäigu lõikas XIII sajandi esimestel aastakümneteljärsult läbi saksa ja skandinaavia feodaalne agressioon. Muistne vabadusvõitlus lõppes eestlaste allajäämise ja võõrvõimu kehtestamisega. Demokraatlik-kogukondlik ühiskonnakord, milles olid hakanud ilmema tendentsid klassiühiskonna kujunemise suunas, asendus vallutuse toimele feodaalse klassiühiskonnaga Lääne-Euroopa eeskujudel. Valitseva feodaalide klassi moodustasid ülekaalukalt võõramaalased, esmajoones sakslased, allaheidetud eestlastest sai ekspluateeritav talurahvaklass. Võõraste kaupmeeste ja käsitöölise kätte läks kaugkaubitsemine ning juhtiv koht käsitöös vastselt rajatud feodaalsetes linnades. Maa poliitilisest valitsemisest ja välissuhete korraldamisest jäid põliselanikud eemale. Ametlikuks ideoloogiaks sai ristiusk, mida kandeveeromakato liiklik vaimulikkond samuti koosnes võõrastest. Vastavalt muutus kiiresti maa välisilmegi: senistele küladele, taludele, maalinnadele, kaubitsemis- ja käsitöökohtadele lisandusid või asendasid neid kivilinnused, müüri ümbritsetud linnad, kirikud, kloostrid, ajapikku ka feodaalsed mõisad.

Alljärgnevas ei ole eesmärgiks vaadelda võõrvõimule allutatud eestlaste kui rahva olukorda feodaalajal selle kõigist aspektidest. Jälgitud on ainult läbilõikeliselt demograafilise arengu ja talurahva vaimumaailmas toimunud muutuste põhijooni, tehes ühtaegu mõningal määral võrdlusi teiste feodaalmaadega.

*

Saksa feodaalide, linlaste ja kiriku kurikuulus tung itta - *Drang nach Osten* - tõi lääneslaavi ja preislaste aladel kaasa ka saksa talupoegade kolonisatsiooni, mille tulemuseks oli kohalike rahvaste hävitamine ja assimileerimine. Samasugune surmaoht tõusis saksa vallutusega ka eesti rahva kohale, kuid mitmetel põhjustel kujunes allutatud Baltikumi rahvaste saatuseks teistsuguseks. Sakslased asusid esialgu vaid linnustesse ja linnadesse, mõisad tekkisid alles pikema aja jooksul. Saksa talupoegi Vana-Liivimaale ei tulnud, kuigi üksikuid katseid nende koloniseerimiseks oli tehtud. Nii soovitas Liivi ordu 1261. aastal lüübeklastele kutsuda

Kuramaale saksa talupoegi, mis jäi aga tagajärjetuks. Saksa talupoegade võimalikku kolonisatsiooni tõkestas kõigepealt Leedu, kes sulges maatee Saksamaalt Vana-Liivimaale. See oli aga vaid üks tegur ja vististi mitte peamine /1/. Talupojad võinuksid tegelikult tulla ka mereteed pidi. Tõsisemaks takistuseks olid Eesti looduslikud tingimused, kliimaatilised olud ja nendest tulenevad põlluharimise iseärasused, mida saksa talupojal tulnuks siin, võõras ja vaenulikus keskkonnas, hakata alles õppima. Eesti ala oli juba küllalt tihedalt asustatud, põlluharimiseks kõlbulikke vabu maid õigupoolest polnud. Ainult muistses vabadusvõitluses tühjaks jäänud kohtadesse saanuks kolonisatsioon toimuda, siis aga olid olud veel segased ja ümberasumine seotud paljude ohtudega. Järgnevalt täitus maa jälle eesti talupoegadega, keda praktiliselt ei olnud võimalik kõrvale tõrjuda.

Et maa uued võimumehed meelsasti vastu võtsid mitte-eestlasi, näitab rootsi kalurite-talupoegade asumine Eesti mererannikule ja saartele. Seda toetasid nii maahärrad, eriti Saare-Lääne piiskopid, kui ka vasallid. Väljarändajad said õiguse asuda tühjadele rannikualadele, ka eestlaste kalastuskohtadele, ja rajada seal oma külasid. Samuti ei tehtud takistusi vene kalurite tulekule Peipsi asustamata läänekaldale. Sellega kolonisatsioon Eestisse piirdus, vallutatud maa põhiliseks harijaks jäi eesti talupoeg, määravaks selles tema paljude eelnevate sajandite välitel omandatud oskused, kogemused ja traditsioonid.

Vallutusega tõusnud füüsilise hävingu oht osutus seega pareerituks. Eesti rahvas jäi tegelikult maaharijaks ja moodustas arvuliselt ülekaalukalt valdava osa Eesti rahvastikust. See oli esimene võit kaotuses, põhiline eeldus rahva püsimiseks ja arenguks.

*

XIII sajandi alguseks oli Eesti rahvaarv tõusnud ligikaudu 150 000-le, tõenäoliselt mitte üle selle /2/. Asustustihedus oli Eestis umbes samasugune kui Läti ja Leedu alal. Arvata, nagu moodustanuks Eesti rahvastikust muinasaja lõpul kõige arvukama osa /3/ või siis kuni kolmandiku /4/ sõjakäikudel naabermailt sisse toodud orjad, on suur liialdus /5/. Uheks elemendiks Eesti rahvastikus sõjavangid-orjad olid, eriti Saaremaal, kuid orjade arv ei olnud eriti suur ja järk-järgult sulasid nad eestlaste hulka. Eesti asukoha tõttu kauba- ja liiklusteedel Ida ning Lääne vahel peatus siin lühemat ja vahest pikematki aega ka välismaiseid kaubitsejaid ja reisijaid, eeskätt skandinaavilasi ja venelasi. Eesti rahvastik ei koosnenud enne vallutust seega ainult eestlastest, kuid arvuliselt oli võõraste osakaal tühine.

Muistne vabadusvõitlus, mis vähemate vaheaegadega

kestis umbes kakskümmend aastat, oli rüüstesõda ja tõi kaasa tootlike jõudude ulatusliku purustamise, elanike massilise hävitamise. Täpsemalt hinnata eestlaste inimkaotusi on väga raske /6/. Allikais pakutud arvudega ei ole palju peale hakata, pealegi räägitakse tavaliselt suuresõnaliselt lihtsalt paljudest tapetutest ja arvukatest vangidest. Kõik Eesti osad ei kannatanud ühtviisi: kõige raskemini rüüstati Lõuna-Eesti maakondi Ugandit ja Sakalat, kus 1211/12. aastal levis ka katk. Suhteliselt vähem kannatasid Järva, Viru ja Kesk-Eesti väikemaakonnad. Saarlased võtsid sõjast osa eriti aktiivselt, kuid Saaremaale ulatusid vaenlaste rüüsteretked vähemal määral. Et ugalased ja seejärel ka sakalased veel 1221/22. aasta talvel olid võimelised korraldama kauge sõjaretkke Narva taha, hoiatab nendegi seniseid kaotusi mitte üle hindama. Tundub üldse, et eestlaste kaotusi muistses vabadusvõitluses, vahest lastes end kaasa tõmmata Läti Henriku suurustavatest kirjeldustest, oleme pidanud tegelikust suuremaks.

Vallutuseelne rahvaarv taastus nähtavasti XIII sajandi keskpaigaks, sest sajandi teisest poolest on juba teateid uute külade tekkest. Rahvaarv sai XIII sajandil ja ka järgneval sajandil siiski kasvada väga tagasihoidlikult. Sagedased olid ikaldused, näljahädad (eriti katastroofiline 1315. aastal) ja epideemiad. Maad laastasid uute võimude välis- ja sisesõjad. Ohvreid nõudsid eestlaste jätkuvad vabastuskatsed, eriti Jüriöö ülestõus. Seetõttu on põhjust arvata, et kuni XIV sajandi lõpuni rahvaarv vähemasti oluliselt ei ületanud vallutuseelset taset.

Vallutuse tagajärjel tuli Eestisse rahvast ka juurde. Rahvastiku etniline koostis muutus kirjumaks. Vallutajate leer - piiskopid ja nende vasallid, Mõõgavendade ordu ja selle järglase Liivi ordu liikmed, vaimulikud - koosnes valdavalt sakslastest, enamuses pärit Alam-Saksast. Kuigi Stensby lepinguga 1238. aastal Põhja-Eesti läks jälle Taanile, oli taanlasi tegelikult vähe - kõrgemad võimukandjad Toompeal, kuninga asehaldur, piiskop. Harju-Viru 115 vasallist oli 1241. aastal taanlasi vaid 10, umbes samapalju eestlasi /7/, ülejäänud sakslased. Liivi ordu oli 1500. aasta paiku 400-500 rüütelvenda /8/, kellele lisandusid kannupoisid, relvakandjad, ordupreestrid ja arvukas ametnikkond. Kogu Vana-Liivimaa vaimulikkonda on arvestatud vähemasti 3000-le, neist 2000 ilmikvaimulikku ja 1000 munka /9/.

Linnadesse tulid saksa kaupmehed ja käsitöölised. Tallinna kaupmeeskonna tuumikuks said Mõõgavendade ordu kutsel 1230. aastal Tallinna asunud saksa kaupmehed, kellest osale annetati ka maavaldusi Järvas /10/. Neid kaupmehi olnud kokku 200 (arv paistab suurendatuna).

Rootslaste asumine Eesti mererannikule ja saartele, mis algas XIII sajandil (esimene nimeliselt teadaolev rootsi küla oli 1271. aastal mainitud Haabneeme), kestis XVI sajandi esimese pooleni, kõrgpunktiga 1400. aasta paiku /11/. Rootslasi asus elama ka Tallinna ja Haapsalusse. Tallinnas oli ka soomlasi, siiski vähem

kui rootslasi. Eesti linnades oli arvukamalt veel venelasi, eriti Tartus; Narvas vadjalasi.

XV sajandil ja XVI sajandi esimesel poolel olid tingimused rahvaarvu kasvamiseks soodsamad ja XVI sajandi keskpaigas arvestatakse Eestis elanud 250 000 - 280 000 inimest /12/, neist linnades 15 - 18 000, s.t. 7 - 8 %. Vallutuseelse ajaga võrreldes oli rahvaarv kasvanud umbes 75 %, rahvastiku etniline koostis muutunud tunduvalt mitmekesisemaks, kuid rõhuva osa moodustasid ja demograafilise arengu põhiilme määrasid eestlased. Arvulises ülekaalus olid eestlased ka linnades, vähemasti suuremates. Kuigi täpsemad arvanded puuduvad, tundub ülimalt tõenäolisena, et võõrrahvaste osakaal ei ulatunud üle 10 %.

1558. aastal algas Liivi sõda ja sellega pikaajaline sõdade periood, mis kestis kuni Altmarki vaherahuni 1629. aastal. Sõjategevusest Eesti alal võtsid osa Venemaa, Poola-Leedu, Rootsi, Taani, kelle vägesed oli veel teistegi rahvaste liikmeid - Vene väes tatarlasi, Poola omas ungarlasi, Rootsi poolel šoti palgasõdureid jt. Aastakümneid kestev sõjategevus tõi kaasa kohaliku rahvastiku katastroofilise vähenemise, eriti kuna liisandusid mitmel korral katk, ikaldus ja näljahäda (eriti rängalt 1601. - 1603. aastal). Varasemate uurijate arvates vähenes Eesti rahvaarv 100 000-le või koguni alla selle /13/, mis näib küll hinnatud liig madalalt, kuid kindlasti hävis üle poole rahvastikust ja rahvaarv langes tunduvalt madalamale, kui ta seda oli olnud neli sajandit tagasi, muinasaja lõpul. Oli ähvardamas lausa füüsiline häving.

Eesti rahva edasine saatus olenes eelkõige talurahvast. Vaenutegevuse lõppedes hakkas talurahva arv jõudsalt kasvama, seda ühelt poolt loomuliku juurdekasvu teel, kuid rohkem kui kunagi varem tuli nüüd Eestisse ka võõraid talupoegi, peamiselt Venemaalt, Soomest, Lätist (eriti Kuramaalt), ka Leedust, Poolast ning kaugemaltki. Lõuna-Eestis oli 1638. aastal väljastpoolt tulnud 17 % talurahvast: venelasi, soomlasi, lätlasi, poolakaid, sakslasi, leedulasi, rootslasi, ungarlasi. Põhja-Eestis oli võõrasukaid nähtavasti veelgi rohkem, neist esikohal soomlased, oli isegi hollandlasi ja šotlasi. Eesti talurahva hulgas oli vähemalt 10 võõrrahva liikmeid /14/.

Sel ajal suurenes oluliselt ka kohalike talupoegade liikuvus. Paljude tühjade talude olemasolu tõttu oli neil, kes sõjad üle elasid, võimalik otsida ja leida endale soodsamaid elukohti: Umbes üks kolmandike Eesti talupoegadest on asunud uutesse elukohtadesse. Massiliselt tuli mandrile talupoegi vähenkannatanud Saaremaalt, eriti Lääne-Eestisse, kuid ka kaugemale, kuni kõige idapoolsemate aladeni. Saarlased moodustasid tervelt veerandi eesti talurahvast.

Muutused Eesti rahvastikus XVI sajandi teisel poolel ja XVII sajandi alguskümnenditel olid ulatuslikud ja sügavad. Eesti külla tuli palju uut ja võõrastavat. Kuid otsustav sõna demograafilises protsessis jäi sel-

gi korral eesti talupoegadele. Arvuliselt jäid nad tun-
duvasse enamusse. Võõraste asumine Eestisse toimus mit-
te korraga, vaid aastakümnete jooksul. Enamikul juhtu-
del ei moodustanud nad kompaktsmaid omaette rühmi,
vaid paigutusid laiali eestlaste hulka. Side kodumaaga
kadus, võõrad võtsid omaks kohalikud kombed ja eesti
keele. Eesti talurahva igapäevase töö oskused ja koge-
mused, kohandatud siinsetele tingimustele, omandatud
ja ära proovitud sajandite jooksul ning põlvest põlve
edasi kantud, tuli võõrsilt tulnutel paratamatult ees-
kujuks võtta ja ajapikku said nendestki eesti talupo-
jad. Jälgi võõrasukatest jäi keelde ja kombestikku.

Pärast sõdade lõppu kasvas rahvaarv võrdlemisi kii-
rest. Järelejäänud ja mujalt juurdetulnud rahvastik
oli noorem, tugevam ja elujulisem. Uute perekondade
loomiseks polnud takistusi, sest vabu maid oli küllalt.
Kõik see võimaldas kõrge sündimuse. Mõningase tagasi-
löögi tõi 1656. aastal puhkenud Rootsi-Vene sõda, mil-
lele 1657. aastal seltsis katk. Üldiselt olid tingimu-
sed rahvaarvu kasvuks suhteliselt kõigiti soodsad kuni
1690. aastate keskpaigani. Selleks ajaks oli territo-
orium uuesti ja tihedamalt kui kunagi varem asustatud.
Rahva üldarv oli selleks ajaks tõusnud varasemate hin-
nangute järgi 325 - 350 000-le, uuemate järgi isegi
375 - 400 000-le, kusjuures linnarahvastik moodustas
6 % /15/. Hakkas ilmema juba ülerahvastuse nähtusi.
Kasvutempo aeglustus. Tolleaegsetes sotsiaal-majandus-
likes tingimustes oli rahvaarv jõudnud teatud kriiti-
lise piirini, eriti Põhja-Eestis ja Saaremaal.

1695. - 1697. aastal tabas Eestit ja naaberalasid,
eriti Soomet, ikaldusest tingitud raske näljaaeg, mis
ongi tuntud Suure Nälja nime all. Nälja ohvriks langes
70 - 75 000 inimest, ligikaudu üks viiendik rahvast /16/.
Sajandi lõpuaastail olukord paranes, kuid 1700. aastal
puhkes Põhjasõda, millega seotud katsumustele Eestiläks
vastu umbes 300 000-lise rahvaarvuga.

Põhjasõda tähendas järjekordset demograafilist ka-
taklõusmi. Katastroofiliselt mõjusid sõjategevus, vär-
bamised Rootsi väkke, ikaldused, kõige enam aga katk
1710. - 1711. aastal. Suurim oli suremus Lääne-Eestis,
ulatudes 3/4-le ja paiguti veel rohkemani rahvast. Tal-
linnas suri 15 000 inimest. 1712. aastaks oli rahvaarv
langenud 130 - 140 000 inimesele /17/, niisiis jällegi
madalamale kui XIII sajandi algul.

Põhjasõjas liideti Eesti Venemaaga. Uue elemendi-
na rahvastikus hakkas nüüd esinema Vene sõjavägi ja amet-
nikkond, viimane esialgu siiski vähem. Rahvaarvu suh-
teliselt kiire tõus järgnevalt olenes ka seekord põhi-
liselt eesti talupoegadest. Tulnukaid väljastpoolt oli
vähem. Suure Nälja eelse tasemeni jõudis rahvaarv 1750.
aastateks. Soodustavalt mõjus pikem rahu-aeg, XVIII sa-
jandi lõpuni ei võetud Eestist nekruteid. Feodaalse
süsteemi raames oli veel võimalik põllumajandusliku pro-
duktsiooni teatud kasv. Ikaldused ja näljahädad olid
küll veel sagedased ja põhjustasid real aastatel suure
suremuse, üldtendentsina siiski harvenesid, eriti XIX

sajandil. XVIII sajandi lõpuks ületas Eesti rahvastik poole miljoni. XIX sajandi esimesel poolel rahvaarvu kasv jätkus, kuigi tempo mõnevõrra aeglustus. XIX sajandi keskpaigaks oli Eesti rahvaarv kasvanud 750 000 inimesele /18/. Linnarahvastiku osakaal ei olnud veel oluliselt tõusnud (1863. aastal 8,7 %). Eesti oli endistviisi agriaarmaa ja eestlased moodustasid rahvastikust 90 %.

Eesti rahvastiku areng feodaalajal kulges tõusude ja väga raskete mõõnadega. Viimased olid ennekõike seotud sõdadega, mida Eesti pinnal pidasid teised riigid ja mis mingil määral ei vastanud eesti rahva huvidele. Rahuaegadel oli rahvaarvu kasv suhteliselt jõudus, siiski pidurdatud sagedastest ikaldustest, näljaaegadest ja epideemiastest. Veel aastail 1782 - 1858 ületas Eestimaa kubermangus suremus sündimuse 10 aastal, niisiis keskmiselt iga 7 - 8 aasta tagant /19/, varasematel sajanditel olid negatiivse iibe aastad kindlasti veel tihedamad. Rahvaarv, milleni oli jõutud muinasaja lõpu - umbes 150 000 - jäi pikaks ajaks nagu mingiks müstiliseks piiriks, mis otsustavalt ületati alles XVIII sajandi esimesel poolel.

Feodaalaja võrdlemisi troostitu demograafiline pilt polnud aga ainuomane vaid Eestile. Hinnang sellele muutub oluliselt, kui asetada Eesti areng üleuroopalisel kontekstis. Toome võrdluseks mõned arvud ka teistelt maadelt.

Saksamaal arvatakse XI - XII sajandil elanud 10 - 12 miljonit inimest /20/, 1600. aastaks oli rahvaarv tõusnud 15 miljonile, 1650. aastaks (pärast Kolmekümneaastast sõda) langenud jällegi 10 miljonile. Würtembergi hertsogkonnas näiteks langes rahvaarv aastail 1618 - 1639 450 000-lt 100 000-le. Prantsusmaal oli XIV sajandi esimesel poolel madalaima hinnangu järgi 18 miljonit elanikku, 1715. aastal jällegi 18 miljonit, Tšehhoslovakkias XII sajandi algul 3 miljonit, XVII sajandi algul 4 miljonit, XVII sajandi keskel uuesti 3 miljonit. Kogu Euroopa rahvaarvuks on arvestatud 1200. aastal 68 miljonit, 1550. aastal 100 miljonit, 1800. aastal 187 miljonit ja 1850. aastal 266 miljonit. Kasv oli seega ajavahemikul 1200 - 1550 1,5 korda (Eestis samal ajal 1,75 korda), ajavahemikul 1550 - 1850 2,7 korda (Eestis 2,7 - 3 korda), 1200 - 1800 2,75 korda (Eestis 3,3), 1200 - 1850 3,9 korda (Eestis 5).

Niisiis osutub rahvaarvu kasv Eestis kogu siinkohal vaadeldaval perioodil kui ka üksikutel alaperioodidel teiste Euroopa maadega võrreldes samalaadseks ja isegi mõnevõrra intensiivsemaks.

Rahvastiku loomuliku liikumise kohta pärinevad usaldusväärsemad andmed XVIII sajandist. XVIII sajandil koikused sündimuse koefitsiendid Euroopa maades 35- 40 promilli piires /21/, Eestimaa kubermangus oleme saanud ajavahemikul 1780 - 1850 keskmiseks 37 promilli aastas /22/. Suremus oli samal ajal n.ö. normaalsetel aastatel 30 - 35 promilli ringis /23/, Eestimaa kubermangus

1780 - 1850 29. Sündimus, veel selgemalt suremus sõl-
tus feodaalajal otseselt majanduslikust olukorrast, eel-
kõige toidust, igapäevasest leivast. Eesti näitajate
lähedus teiste maadele lubab väita, et selles
osas ei olnud Eesti olud halvemad kui üldiselt Euroopas.
Väga tähtsaks majandusliku, tervishoidliku ka kul-
tuurilise taseme näitajaks on laste suremus, mis vajab
veel põhjalikku uurimist. 1800. aasta paiku on laste
suremus Prantsusmaal ja Rootsis olnud umbes 190 pro-
milli /24/, Eestimaa kubermangus aastal 1800 215, kuid
sel aastal oli suremus üldse suur.

Võrdlus teiste maadega ei muuda Eesti demograafi-
list arengut feodalismi ajajärgul iseenesest paremaks
ega rõõmsamaks, kuid osutab sellele, et niisugune aren-
gukäik polnud erandlik ega ainuomane vaid Eestile.

*

Lüüasaamine muistses vabadusvõitluses tabas kõi-
ge valusamalt Muinas-Eesti ühiskonna ladvikut - ülik-
konda, vanemaid ehk, nagu neid ka on nimetatud, pare-
maid, rikkaid. Läti Henrik on seda kihti tabavalt ni-
metanud Eestimaa peaks, rõhutatult esile tõstes just
Saaremaa vanemaid, keda kroonikas on tituleeritud ka
suursugusteks (*nobiles*). Kirjeldades võitlusi Toreida all
1211. aastal kiitleb kroonik: "Siis nimelt mõistis Lii-
vimaa kirik, et jumal tõesti võitleb tema eest, sest
selles sõjas langes Eestimaa pea, see on Saaremaa va-
nemad ja Ridala ja teiste maakondade vanemad, kes kõik
seal tapeti." /25/. Eestimaa kaitses end vanemate juh-
timisel ja ülikkonna sõjalis-poliitilist tähtsust mõist-
sid hästi ka vallutajad. Eestlaste vastupanu murdmis-
eks oli tarvis murda eelkõige ülikute vastupanu. 1211.
aastal see tegelikult kuidugi veel ei toimunud, kuid
raskeid kaotusi kandis ülikkond nii sel kui järgnevatel
aastatel. Vaenuväljal sai surma aktiivsem ja sõja-
kam osa vanematest, Madisepäeva lahingus näiteks Saka-
la nimekad vanemad eesotsas Lembituga. Viimseini eesti
ülikkond muistses vabadusvõitluses ei hävinud ja esi-
neb arvestatava ning tunnustatud jõuna mitmes seoses
võrviõimu algusaegadel veel korduvalt. Virumaa vanema-
tele püüdis toetuda paavsti legaati Modena Wilhelm 1226.
aastal, Läänemaa vanemaid on 1241. aastal Liivi ordu
ja saarlaste vahelises lepingus tunnustatud kui koha-
liku võimu esindajaid võrdväärset piiskopivasallidega.
Üksikud eesti ülikud leidsid omale koha feodaalide klas-
sis vasallide ja allvasallidena, hilisemad vabatalupo-
jad, eriti nn. maavabad, olid suurelt jaolt ülikute
järglased. Eestlaste korduvad vabastuskatsed kuni Jüri-
öö ülestõusuni toimusid vanemate juhtimisel ja pärast
võitu Tallinna all harjulaste üle 1343. aastal on or-
duvõim erilist tähelepanu pööranud eestlastest ülikute
(*principal Esten*) hukkamisele.

Muistse ülikonna ja nende järglaste saatuse on probleem, mis vajaks süvendatumat käsitlemist. Siinkohal osutame mõnedele teadetele, millest võib järeldada, et põlvnemist muistsetest vanematest võidi meeles pidada väga kaua ja et sellega kaasnes asjaosaliste suurem iseteadvus ning lugupidav suhtumine teiste talupoegade poolt.

Rudolf Põldmäe tsiteerib hernhuutlase M.A. Buntbarthi kirjast 1746. aastal, "et Pärnu maakonnas Eestimaal olevat üks väike maakohd, kus olevat niisugused alamad, kes erinevad teistest keele ja riietuse poolest, sest nad pidavat endid vanade vürstide järglaseks." /26/. R. Põldmäe arvates on tegemist Soon-tagana maalinnal alal elavate talupoegadega /27/. 1830. aasta paiku suri Kikepera raba piirkonnas talupere-mees, kes end luges muistsete vanemate järglaseks ega tegelenud põlluharimisega, vaid elatus jahist /28/. Tähelepanuväärne on A.H. Neusi teade kirjas Fr.R. Kreutzwaldile 2. veebruaril 1849: "Ka Vatla lähedal Lääne-maal elab arvurikas ja väljapaistev eesti meeste sugukond, kes end endiste eesti vanemate soost päritolevaks peab ja keda selles mõttes kõige naabruses olevate eestlaste poolt tunnustatakse." /29/.

*

Teadmist, et maa tõelisteks peremeesteks on eestlased ja et vallutusega tekitatud olukord on sügavalt ebaõiglane, kandis rahvas endas põlvest põlve. 1630. aastatel Eestis viibinud Holsteini õpetlane ja kirjanik Adam Olearius kinnitab: "Sest neil on ikka veel meeles, et see maa kuulus nende esivanematele, kes aga heideti alla sakslaste poolt ja tehti orjadeks." /30/. Vastuseks ülekohtule oli eestlaste sügav vaen ja põlgus sakslaste vastu, mida nagu ühest suust rõhutavad eri autorid keskaegsetest kroonikatest kuni XIX sajandi publitsistideni. Lootus, et vägivaldsed sissetungijad kord ometi suudetakse välja lüüa, ei kustunud. Feodaalide klass ei saanud vallutatud maal end kunagi tunda päris kindlalt. "Iga sõja ajal värisetakse rohkem sisemaise kui välismaise vaenlase ees," kirjutab J.C. Petri XIX sajandi alguses /31/.

Kuid maad valitsesid siiski võõrad ja seda fakti ei saanud olematuks teha. Võõrvõimu tingimustes toimus paratamatult mõttemaailmas mitmeid muutusi. Vallutus ise oli vaimne šokk, mis pani kahtluse alla senised tõekspidamised. Kui vabastuskatsed ikka ja jälle ebaõnnestusid, süvenes kibestumus ja rahuldamatus. Muinaseestlasi peetakse üldiselt elujaatavateks ja elurõõmsateks, võõrvõim sundis sulguma endasse, soodustas umbusku, kadedust, salalikkust, kogu maailmavaade muutus kirjumaks ja süngemaks /32/. Püüdes kohandada uues olukorras, asus osa kaasmaalasi uute võimude teenistusse ja muutus viimaste käsilaseks, mis lõhestas

rahvast ja tekitab omavahelisi pingeid. Kahjustusi rahva vaimses palges ei tohiks alahinnata, kuid neid ei maksa ka ületähtsustada. Feodalismiaja eesti rahvaluule kogu oma lüürilises kauniduses tõendab, et raskeimagi rõhumise all ei kuivanud rahva vaimse loomingu lätted, et oldi vastuvõtlik ilule ja headusele, osati lõbutse- da, hinnati head nalja, jälgiti ärksalt kõike ümbritsevat. Rahvaluules avaldub selle loojate vaimne nõtkus, mis pealiskaudsele vaatlejale jäi varjatuks ja harva kajastub kirjalikes ajalooallikais.

*

Vallutajate ideoloogiliseks relvaks oli ristiusk. Läti Henriku kroonikast võib jääda mulje, nagu olnuks eestlased lootusetud paganad, keda ristiusku sai pöörata vaid tule ja mõõgaga. Tegelikult oli ristiusu elementide levik Eestisse alanud ammu enne saksa vallutajate sissetungi, tõenäoliselt juba XI sajandi paiku /33/. Sidesed ida- ja läänepoolsete maadega viisid eestlased kokkupuuteisse ka ristiusuga. Arheoloogiline materjal lubab järeldada ristiusu elementide lülitumist eestlaste muinasusundisse. Eestlaste muinasusund, nagu ka ristiusk, põhines usul üleloomulikesse jõududesse, nende vahel oli sild, mis võimaldanuks rahumeelse ülemineku. Katoliku kirik oma pühakute kultuse ja rohkete rituaalidega sarnanes paljus muinasusundile ja selles kasutatavatele maagilistele võtetele. Muinasusundis hoidis kinni traditsioon, kui aga teises usundis nähti midagi, mis tundus olevat kasulik, polnud erilisi raskusi selle ülevõtmiseks. Läti Henrik jutustab Virumaa ühest vanemast Kyriawanusest, kes 1219. aastal olevat palunud sakslastel talle anda hea jumal, kuna seni olevat tal olnud halb jumal ja mees ise õnnetu kogu oma tegevuses /34/. Puiduviru vanem Thabelinus oli end juba varem lasknud ristida Ojamaal.

Kyriawanuse juhtum on erandlik selles mõttes, et kui kristianiseerimistaotlustele lisandusid vallutuslikud ambitsioonid ja ristiusk jäi vaid katteks vallutusele ning ristimine sai alistumise märgiks, tekkis üldiselt konflikt ka usulisel alal. Võitlus sissetungijate vastu muutus ühtlasi võitluseks ristiusu vastu ja otsustavalt jäädi muinasusundi juurde. 1223. aastal kaevasid eestlased isegi kirikaedadele maetud surnute kehad haudadest üles ja põletasid need endise kombe järgi. Tegelikult oli laibamatmine maahaudadesse Eestis tuntud varemgi, kiirem üleminek sellele muinasaja lõpusajandeil on aga vähemalt osalt seotud ristiusu mõjuga.

Tekkis omamoodi paradoksaalne olukord: selle asemel, et tuua eestlased ristiusu juurde, tõukas vägivaldne kristianiseerimine neid hoopis sellest eemale.

Saarlaste ülestõusud XIII sajandil ja Jüriöö üles-

tõus olid selgelt suunatud ka ristiusu vastu. 1343. aastal tapeti Harjus kõik, "kes olid saksa verd", ka vaimulikud, Padise klooster põletati ja mungad löödi surnuks, põletati maha nii mõisad kui kirikud ja munkade eraklad. Levisid jutud, et ülestõusnud Tallinna all olevat röövinud seegist Kristuse kuju ja riputanud selle võlla poodute kõrvale, samuti löönud nad risti ühe ristiusulise poisi, nii nagu Issand risti löödi /35/.

Vallutussõja algupoolel on kirik asetanud lootusi preestrite kasvatamisele eestlaste hulgast. Nimeliselt on teada Virumaalt pärinev preester Johannes, kes sai hariduse Sebebergi kloostri ja tegi misjonitööd liivlaste hulgas Holmis, kuni ta 1206. aastal viimaste poolt tapeti. Järgnevalt andmeid eestlastest vaimulikest ei ole ja tundub, et kirik kujunenud olukorras sellest kavatsusest loobus. Oletada võiks eesti päritolu 1220. a. Läti Henrikuga koos Eestis ristimistööd teinud ja seejärel üksi Järvas ja Virus eestlaste keskel elanud preester Theoderichi puhul. 1234. aastast teadaolev Palamuse plebaan /36/ võis olla sama isik.

Muistse vabadusvõitluse lõppedes ja ülestõusude ebaõnnestudes pidid eestlased oma suhtumist ristiusku uuesti korrigeerima. Võitlus vallutajate vastu oli muutunud võitluseks ka usundite vahel ja eestlased ei saanud jätta tunnistamata, et kristlaste jumal oli osutunud vägevamaks. Kui kristlaste preester 1220. aastal Virumaal, arvatavalt Ebavere mäel, maha raius paganlike jumalate kujud ja nendest verd välja ei voolanud, nagu seni oli arvatud, oli seegi kogemus, mis kõigutas seniseid usulisi kujutelmi ja "nad uskusid rohkem preestrite jutlusi", nagu kohal olnud kroonik väidab /37/. Täiesti eitav suhtumine ristiusku nõrgenes ajapikku, jäädes reserveeritumaks kui enne vallutust, kuid võõrvõimu ja ristiusku lausa ei samastatud ning ristiusu omandamine sai jällegi võimalikuks. Algas keerukas pikaajaline protsess, ristiusu elementide järkjärguline sissevool muinasusundisse. Nimetatud on seda demoniseerimise või degeneratsiooniprotsessiks (Oskar Loorits), aga ka sünkretismiks ehk segausuliseks topeltreligiooniks, milles mõlemad pooled olevat hästi sobinud ja sõbralikult koos elanud /38/. Tundub, et õigem on eestlaste usundit vallutusjärgsetel sajanditel iseloomustada ikkagi kui muinasusundit, millesse tuli kvantitatiivseid muutusi. Tähtsaks näitajaks on kasvõi isikunimed, sest nimele omistati suur kaal. Täiesti üldiselt kandsid eestlased XIII - XIV sajandil veel paganlikke nimesid.

Küsimus - kas muinasusund või ristiusk? - ei lahendunud päevapealt, vaid jäi maailmavaateliseks põhiküsimuseks aastasadadeks. Nii ei olnud see ainult Eestis, vaid põhimõtteliselt ka kogu Lääne-Euroopas. Katoliku kiriku õpetus ja rahva usulised kujutelmad polnud kaugeltki samad. Eestis avaldus see erilise teravusega üldise konfrontatsiooni - kohalik talurahvas võõrfeodaalide vastu - ühe koostisosana.

Ametlikult olid eestlased vormilise ristimisega saa-

nud kristlasteks, kuid mitte päris, vaid vastristituiks (*neophyti*), millist terminit nende kohta kasutati veel XVI sajandil. See tähendas eraldamist tõelistest kristlastest, kuid ka seda, et kirik suhtus muinasusundi püsimisse omapoolset teatud leplikkuse ja kannatlikkusega. Nii oli õpetanud vastristituusse suhtuma juba Gregorius Suur (paavst 590 - 604), soovitas anglosakse ristida järk-järgult ja mitte püüda järsult läbi lõigata kõiki nende sidemeid paganlusega, mõistes, et tohtu hulga traditsiooniliste uskumuste ja kujutelmade kohene kaotamine ei ole võimalik /39/.

Katoliku kiriku vaimulikkond ei olnud eriti agar ristiusu sisulisel õpetamisel. Usutõdede sügavam tundmine ei olnud ilmalikele keskajal õigupoolest soovitatavgi. Vaimulikud pidid palvetama, rüütlid sõdima, talupojad maad harima. Arvukas Vana-Liivimaa vaimulikkond talitas samal põhimõttel, nõudis põhiliselt vaid kirikus käimist ja väliste kommete täitmist, nägi hea meelega annetusi ja heategusid kirikule ning jättis tagaplaanile usuõpetuse sisulise levitamise. Ka Lääne-Euroopa talupoegkond ja kõrgemadki seisused pidasid kinni paganlikest kommetest, ebauski oli üldiselt levinud, teadmised ristiusust üsnagi ebamäärased. Võtkem ühe inglise vaimuliku jutustuse XIV sajandist. Küsides kelleltki lambakarjaselt, kas see ka teab, kes on Isa (*Lord*), Poeg ja Püha Vaim, sai ta vastuseks: "Isa ja Poega tunnen ma hästi, sest et ma karjatan ju nende lambaid, kolmandat selli (*fellow*) ma aga ei tea - meie külas ühtki sellenimelist ei ela." /40/.

Eesti ala vallutamine langes aega, mil paavstivõim oli oma vägevuse ja rahvusvahelise mõju tipul. Rooma katoliku kiriku poliitilised pretensioonid aina kasvasid. 1302. aastal andis paavst Bonifacius VIII välja bulla *Unam sanctam* (üks püha/kirik/), mis proklameeris paavsti õigust kogu maailma valitsemisele. Kiriku ilmalikuks muutumine õhustas teda aga seesmiselt, arvukad kuritarvitused tekitasid laialdase meelepaha. Kujunema hakkavad tsentraliseeritud rahvusriigid astusid välja kiriku poliitiliste nõudlustevastu ja XIV - XV sajandil paavstivõim langes ähvardavalt. Kiriku autoriteeti püüti päästa põhjalike reformidega, mis avalikult võeti päevakorda Konstanzi (1414 - 1418) ja Baseli (1431 - 1439) kirikukogudel.

Kiriku autoriteedi tõstmise ja reformimise taotlused ulatusid ka Vana-Liivimaale. 1422. aastal kuulutati Riia peapiiskopi Johannes Ambundi algatusel Valga maapäeval välja üldine maaseadus /41/, milles pöörati suurt tähelepanu kirikuelule. Mõisnikud pidid sundima talupoegi, et nad laseks oma lapsed ristida. Viimast korda on selles seoses juttu ristimise mahapesemisest, mille eest ähvardati surmanuhtlusega. Vaimulikud pidid õpetama talurahvale ristiusu põhitõdesid ja jumalateenistuse korda. Selle nõude täitmise eelduseks oli, et preestrid oskaks rahva keelt või kasutaks vähemalt vaimulikke tõlke.

Veel põhjalikumalt olid kiriku ja talurahva vahekorrad vaatluse all 1428. aastal Riia provintsiaalsinodil ning fikseeriti 48 punktist koosnevas statuudis /42/. Peapiiskop Henning Scharpenbergi eesistumisel toimunud sinod konstateeris, et kõikjal valitseb alles paganlus. Üldiselt olid levinud laulatamata abielud, surnute matmine külakalmistutele, surnute hingedele andide toomine kirikuis ja kalmistutel, abiotsimine loodusnähtustelt, madudelt, ussidelt, puudelt. Vaimulike hulgas oli rohkesti eesti keelt mittevaldavaid "tummi karjaseid", kes seetõttu ei saanudki midagi õpetada. Valdamise ähvardusel nõuti edaspidiseks kihelkonnavaimulikelt koguduse keele oskamist ja selles jutlustamist või siis tuli võtta aasta jooksul ametisse keelt oskav kaplan.

Kardinaalsemaid muutusi 1422. ja 1428. aasta otsused ei toonud, kuid eesti keele oskus on vaimulike hulgas paranenud. Kiriku positsioonide tugevnemist, mis on seotud feodaalse surve üldise tugevdamisega, sunnimaaisuse ja pärisorjuse tekkega, näitab kristlike nimede levik talurahva hulgas XV sajandi ja XVI sajandi algupoolel /43/. Eesnimed Andres, Jaak, Jaan, Jürgen, Hans, Lauri, Mats, Madis, Mikk, Toomas, Tõnis jt. muutuvad valitsevaks. XVI sajandi alguskümnenditel elustusid püüded katoliku kiriku mõju suurendamiseks veelkordsest. Saare-Lääne piiskopi Johannes Kyveli 1519. - 1522. aastal korraldatud üldise visitatsiooni protokollidest nähtub aga ikkagi, et suures enamuses elas piiskopkonna rahvas kõikjal veel täielikus paganluses /44/.

Suurema tähelepanu pööramisega rahva keele oskamisele kerkis uuesti päevakorrale taotlus tõmmata vaimulikuseisusesse ka kohaliku rahva esindajaid. Eriti XV sajandi keskpaigast peale kohtame munkade ja preestrite hulgas mitmeid, kelle nimed viitavad eesti päritolule. Nende seas on agara koolialase tegevuse poolest tuntud Tallinna dominiiklaste prior Henricus Karwel. 1509. aastal on Rostocki ülikooli üliõpilasena fikseeritud Johann Pulck, kellest sai Saare-Lääne piiskopkonna toomhärja ja skolastik (toomkooli juhataja). See ametiredelil ja haridusalal kõrgele tõusnud eestlane esindas piiskopkonda läbirääkimistel keiser Karl V juures ning on tuntud kui tähtsa ajalooallika - Läänemaa vakuraamatu koostaja /45/. Kõrgharidusega eestlasi ei saanud olla eriti palju, kuid nad polnud ka imeasjaks. Rohkem oli eestlasi kloostrikoolides ja oletavasti ka toomkoolides. Valdavalt paistavad koolihariduse omandanud eestlased olnud linnaeestlaste hulgast, kuid ei puudunud ka talupojad.

Mis puutub Vana-Liivimaa vaimulikkonna haridustasemesse, siis oli see umbes samasugune nagu Saksamaal /46/. Kõrgvaimulikud olid sageli ülikooli haridusega, ka teadusliku kraadiga, kirikute juures ja kloostrites tegeldi teadusliku tööga keskaegsel skolastilisel tasemel.

Katoliku kiriku suurürituseks haridusalal Vana-Liivimaal oli senistest toom- ja kloostrikoolidest kõrgemat tüüpi kooli rajamise kavatsus, mis aga teiste seisuste ükskõiksuse ja lõpuks reformatsiooni tõttu jäi realiseerimata. Kool oli mõeldud vaimulike ettevalmistamiseks kohalike rahvaste laste hulgast, eeskujuks Hollandi "ühiselu vendade" kuulus kool Deventeris /47/. Uue kooli asutamise idee agaramateks toetajateks olid Jasper Linde ja Johannes Kyvel. Viimasele on omistatud isegi katoliku katekismuse eestikeelse tõlke väljaandmine 1517. aasta paiku, mis uuemate uurijate poolt pole leidnud kinnitust, kuid käsikirjalisi eestikeelseid tekste liikvel oli ja ka püüdeid trükiste avaldamiseks võis katoliku kirikus sel ajal esineda.

1520. aastatel levis Saksamaalt Vana-Liivimaale reformatsiooniliikumine ja pandi alus luterlikule kirikule. Esialgu võitis luterlus ainult linnades, maa jäi veel põhiliselt katoliiklikuks, Leonid Arbusowi iseloomustuse kohaselt raskelt määratletavasse olukorda, mil "katoliku kirikut ei olnud enam, luteri kirikut ei olnud veel." /48/. Vana-Liivimaal puudus poliitiline jõud, kes oleks luteri kiriku ainukehtivaks muutnud. Reformatsioon süvendas detsentraliseeritust ja evangeelse kiriku ühtse organisatsiooni loomine ei olnud võimalik. Teiselt poolt oli katoliku kirik oma monopoolse seisundi kaotanud ega saanud usuelus enam etendada endist ainumääravat osa. Niisugune ebamäärane kirikuelus kestis kuni Vana-Liivimaa lõpuni ja selle tulemuseks oli, et eesti talurahvas, niikuinii passiivne ristiusu suhtes, kauges sellest veelgi enam. Reformatsioonile järgnenud aastakümnetel olukord kiriku seisukohalt vaadatuna ei paranenud, vaid kiriku mõju pigem vähenes. Just seda perioodi on silmas pidanud kroonik Balthasar Russow, kui ta kurdab, et kirikud hulk aastaid täiesti tühjad olid ja lagunesid, talupojad jäid kirikust eemale ja "harjusid logelemisega". /49/.

Linnadesse, eriti Tallinna ja Tartu, tõi luteri kirik siiski algusest peale värsked tuuli kooli- ja haridusalal. Rahvakeelne jumalateenistus ja kirikulaul eeldasid lugemisoskust ning nõudsid koolide rajamist. Akuutselt tõusis päevakorrale eestikeelse vaimuliku kirjanuduse väljaandmine. 1525. aastast on teada esimene eestikeelne trükis, 1535. aastal järgnes Wanradt-Koelli katekismus. Kerkivad esile eestlastest kirikuõpetajad, kes küll osalt olid hariduse saanud enne reformatsiooni, valmistudes seega esialgu katoliku vaimuliku kutsele. Vaskjala talupoja Matsi poeg Hans Kuhn, keda koolitasid Tallinna raehärrad, sai 1525. aastal Jüri koguduse õpetajaks, katekismuse tõlkija Johann Koell oli samuti saanud stipendiumi teoloogilise stuudiumi jaoks Tallinna raelt, jutlustas hiljemalt 1525. aastast Oleviste kirikus ja oli järgnevalt Pühavaimu õpetaja. Taluniku poeg Jaani seegimaja alalt Georg (Jürgen) Kur astus 1554. aastal Rostocki ülikooli, töötas õpetajana see-gikabelis, siirdus hiljem Saaremaale, kuna oli keeldunud jutlustamast saksa keeles ja seetõttu raega konf

likti sattunud. Tallinna veovoorimehe poeg Pühavaimu kiriku pastor ja kroonik Balthasar Russow alustas pärast õpinguid Saksamaal vaimuliku ametit 1563. aastast ja temast sai üks kõige prominentsemaid eestlasi kogu feodaalajal. Eestlasest koolipoiss Hans Susi asus 1547. aastal tõlkima uut testamenti ja kirikulaule, millise tegevuse kahjuku katkestas varajane surm.

XVI sajandi teine veerand oli Tallinnas eestlaste märgatava aktiveerumise ajaks. Suhete komplitseerumine Venemaaga XV ja XVI sajandi vahetusel tekitas tõsiseid raskusi saksa suurkaupmeestele, mida eestlastest väikekaupmehed, julgustatuna reformatsioonist, ruttasid ära kasutama. Eestlased hakkasid koonduma Oleviste gildi. Ordumeister Plettenberg pidas juba vajalikuks hoiatada sakslasi, et need ei laseks võimu libiseda eestlaste kätte. 1530. - 40. aastatel konkureerisid eesti väikekaupmehed edukalt sakslastega talurahvakaubanduses. Siis järgnes vastulöökk. Suuresti Lüübeki õhutusel võeti tarvitusele tõkestusabinõusid eestlaste ja ka rootslaste vastu ning saksa suurkaupmehed säilitasid juhtiva kohta, edaspidi seda veelgi kindlustades /50/.

*

Pikaajalise ja laastava Liivi sõja ajal jäi kirikul vähe aega ja võimalusi rahva ideoloogiliseks mõjutamiseks. On avaldatud arvamust, et talupojad hakkasid maad tabanud hädasid pidama muistsete jumaluste kättemaksuks ristiusule, leidsid, et neid on tarvis lepitada ja muistseid kombeid hoolikamalt täita /51/. Russow jutustab oma kroonikas, kuidas üks talupoeg Kuusalus on kuulutanud end jumala prohvetiks ja kutsunud üles pühitsema mitte pühapäeva, vaid neljapäeva /52/. Jumal olevat kord hädas olles kõiki nädalapäevi appi hüüdnud, aga mitte ükski päev ei ole talle appi tulnud peale neljapäeva. Seepärast tulevat neljapäeva pidada teistest päevadest pühamaks. Seda uskunudki talupojad kogu Eestimaal. Russow toob selle teate kui karmi süüdistuse Liivimaa vanale katoliiklikule juhtkonnale, aga ka luterlikele pastoritele ja aadlikele, kes pole vaevunud talurahvale jumalasõna õpetama. "Prohveti" õpetus on tunnistuseks muinasaja kommete uuest elustumisest Liivi sõja ajal, kusjuures iseloomulikult on iidset neljapäeva pühitsemist põhjendatud aga juba ristiusu jumala abil.

Liivi sõjas ei jäänud eestlased täiesti kõrvaltvaataja ja passiivse kannataja ossa. Sõja algusaastal 1558 läkitati Saaremaalt kaks talupoega Soome asevalitseja hertsog Johani, pärastise Rootsi kuninga Johan III juurde ettepanekuga anda Saaremaa Rootsi ülemvõimu alla /53/. 1560. aastal puhkes Harju- ja Läänemaal suur talupoegade ülestõus, et aadlit "sootuks hävitada ja välja juurida" /54/. Sõja lõpuperioodil aktiveerus tunduvalt talupoegade salkade tegevus (näit.

Harju-Madisel pärineva Ohtra Jürgeni juhtimisel), millel oli üsnagi arvestatav sõjaline tähendus /55/. Nii-sugused salgad vaevalt küll mingit kiriklikku võimu tunnistasid.

Põhja-Besti läks Liivi sõjas Rootsi võimu alla. Sealsetest kirikuloadest annavad parima pildi juhtiva kirikutegelase David Dubberchi kirikuvisitatsioonide andmed aastaist 1584 - 1603 /56/. Paganlus, ebausku, väärjumalateenistus, nagu seda väljendas kiriklik terminoloogia, tegelikult visa kinnipidamine iidsetest austustvääriivatest kommetest, osutus kõikjal elujõus olevaks ja süvenes veel XVII sajandi alguskümnete sõdades.

Mitmeti teiseks kujunesid olud Poolale läinud Lõuna-Bestis, kus algas katoliiklik vastureformatsioon loosungi all "tagasi Rooma". Tartu rajati jesuiitide kolleegium gümnaasiumi ja tõlkide seminariga, eesti keelde tõlgiti ja ilmus trükis katekismus ja muud vaimuliku kirjandust. Tõlkide seminaris õppis ka eestlasi, veelgi märkimisväärsem on, et eestlasi jõudis ka Vilniuse ülikooli ja selle juures töötavasse seminari (Michaelis Hagu, Tartu lähedase talupoja poeg Andrei Moscha jt.) /57/. Sõdades muserdatud talurahva hulgas leidsid jesuiidid poolehoidu, sest nad suhtusid talupoegadesse sõbralikult, andsid algelist arstiabi, töötasid päästmist kõigist hädadest. Jesuiidid ise on oma aruannetes ja kirjades küll palju liialdanud, kuid katoliku ja luteri kiriku rivaliteedis eesti talurahva hingede pärast jäi sel perioodil esimene selgelt peale. Poola võimuaeg ei olnud aga eriti pikk ja hoopis vähe oli sellest rahuaega, nii ei saanud vastureformatsioon sügavamalt juurduda.

Suur sõdade periood kahjustas talurahvast raskelt mitte ainult majanduslikult ja füüsiliselt, vaid ka moraalset, lõi soodsa pinna kuritegevuseks ja kõlvatus-teks. Dubberchi visitatsioonide materjalides on selle kohta kaebusi küllaldaselt ja ilmselt mitte põhjuse- ta. Hingekarjaste endi moraalne tase oli madal ja tihti on olnud just pastorid ise kõige halvemaks eeskujuks.

Sõdade periood muutis talurahvale kahjulikus suunas vaateid maavaldusõigusele /58/. Sunnismaisus ja pärisorjus olid üldiselt kehtestunud XV sajandil ja jätkuvalt XVI sajandi esimesel poolel, mil kõik feodaalsed koormised jõudsalt kasvasid. Kaubalis-rahaliste suhete teatud arengu olukorras tõusis talurahva hulgas esile jõukam kiht, kes koormisi tasus rahas ja keda on loetud vabatalupoegadeks. Talupoegade suhetes aadliga säilis patriarhaalseid jooni, vana külakogukondlik ja vakusekorrastus püsis ning talupoegade esindajad võtsid osa kohtumõistmisest. Liivi sõja ja järgnevate sõdade, taudide ja nälja ajal jäid aga paljud talud tühjaks ja neid tühje maid hakkas aadel lugema omaks, võttes talusid mõisate alla või andes neid uustulnukatele. Uusasunikel ei olnud loomulikult mingit päritud õigust saadud taludele. Aadel asus väitma, et talupojad olid kaotanud õiguse maale juba vallutuse ajal. XVII sajan-

dil oli muidugi veel küllalt talusid, mis pikemat aega ühe suguvõsa käes olnud. Polnud aga mõisnike huvides vahet teha nende ja uuesti asustatud talude vahel. Kõiki talusid hakati vaatlema kui mõisnike täielikku omandit. Talurahva väitele, et nad valdavad talusid pärandatavana, ei omistatud mingit tähelepanu. Sellega koos luges aadel talurahva ka isiklikult härrastele kuuluvaks. Balti aadel viis oma seisukohad läbi ja Rootsi võimud sanktsioneerisid juriidiliselt pärisorjuse. Vabatalupojad esinevad järgnevalt vaid väheste eranditena.

*

Kogu Eesti minekuga Rootsi alla pääses luteri kirik siin otsustavalt võidule. Rootsist oli saanud luterlik, teiseusuliste suhtes sallimatu tõsiluterlik maa. Vastavalt sellele kujunes Rootsi poliitika ka Balti provintsid. Algas laiaulatuslik töö luteri kiriku organisatsiooniliseks tugevdamiseks ja ideoloogilise mõju tõstmiseks. See oli üks osa üleuroopalises võitluses protestantismi ja katolitsismi vahel, mille objektiks sai ka eesti talurahvas, kelle muinasusundile kirik kuulutas otsustavalt sõja.

1632. aastal avati Tartus ülikool, mis Eesti kultuuriajaloo osas kaheldamatult suursündmus. Põhimõtteliselt oli ülikool avatud kõigile seisustele, ka talurahvale, nagu seda ülikooli avatseremoonial pidulikult deklareeriti. Tegelikult on kindlalt tolleaegses ülikoolis teada vaid üks lätlane, oletatavalt ka vähemalt üks eestlane /59/. Üldiselt on seda loetud kõigiti loogiliseks talurahva pärisorjuse ja linna alamkihtide väesuse olukorras. Siiski ei saa jätta meenutamata, et varasematel aegadel olid kõrghariduse omandamise võimalused eestlastel olnud avaramad. Välismaistesse ülikoolidesse oli jõutud ordu ja ka Poola ajal, nüüd, kus ülikool oli omal maal, sinna ei pääsetud. Kahtlemata oli peamiseks põhjuseks talurahva ja linnaeestlaste sotsiaal-majandusliku olukorra üldine halvenemine, kuid tuleb arvestada ka muid tegureid /60/. Rootsi võim ei tõstnud päevakorrade eestlastest vaimulike koolitamist, nagu seda oli tehtud katoliku ajal.

Küll pöörati tõsiselt tähelepanu kirikuõpetajate taseme tõstmisele, neilt nõuti kõrgharidust ja eesti keele oskamist. Suurt rõhku pandi eestikeelse kirjanduse väljaandmisele, algas eesti kirjakeele kujundamine ja piibli tõlkimine. Piiblikonverentsid olid tegelikult esimesed eesti keele konverentsid. Eesti keele hea oskamine sai prestiižiküsimuseks, keele mitteküllaldast tundmist peeti üheks tõsisemaks puuduseks. Tooniandvaks kirikuringkondades said sellised mehed nagu Heinrich Stahl, Joachim Rossihnius, Johann Gutsclaff, Heinrich Göseken, Johann Hornung, Andreas ja Adrian Virginiused, isa ja poeg Reiner Broocmannid ja mitmed teised, kes arendasid eesti kirjasõna ja tundsid siirast huvi eestlaste vaimuvara vastu.

Eriline tähendus talurahva vaimsele kultuurile oli talurahvakoolide rajamisel, milles on teeneid paljudel, iseäranis aga muidugi noorel üliõpilasel Bengt Gottfried Forseliusel. Tema kooliõpetajate seminar lõi võimaluse talurahvakoolide võrgu tekkeks XVII sajandi lõpukümnenditel, mis oli väljapaistvaks saavutuseks rahvusvaheliseski mastaabis. Paralleelina võib märkida, et selsamal 1684. aastal, kui Forselius Tartu lähedal Piiskopi mõisas eesti talupoisse koolmeistriteks hakkas koolitama, asutas Prantsusmaal Reims'is katoliku toomhärra Jean Baptiste la Salle seminari maakooliõpetajate ettevalmistamiseks /61/. Forseliuse tegevus langes aega, mil oli toimunud mõisate reduktsioon ja talupojad "kuninga talupoegadena" lootsid oma olukorda paranevat. Forseliuse kasvandikke, kes asusid tööle kooliõpetajate ja köstritena, loeti vabadeks inimesteks. Koolide asutamine leidis talurahva hulgas soodsa vastuvõtu, lugemisoskus sai aasjaks, ka tütarlaste seas. Üks energilisemaid talurahvahariduse edendajaid Sangaste pastor ja Lõuna-Tartumaa praost Chilian Rauschert kirjutab, et karjased kõndinud loomade järel ja lügenud raamatut. Olles põhjalikult tundma õppinud eesti talupoegi ja sügavalt veendunud nende vaimses andekuses, kuulutas ta lootusrikkalt: "Eesti rahvas (*der estnische Hauffe*) on nagu sööt, millel võsa peal kasvab ja mis head vilja võib kanda, kui võsa ära raiutakse ja välja juuritakse." /62/.

Talurahvakoolide loomine oli sügavalt positiivne nähtus vaatamata õpetuse valdavalt usulisele sisule. Kool tõstis talurahva eneseteadvust ja ühiskondlikku aktiivsust, edusammud koolialal polnuks mõeldavad ilma talurahva laialdase poolehoiduta. Mitte asjata ei püütud aadli ringkondades "poliitilistes huvides" koolide rajamist takistada, nagu nähtub olude hea tundja Christian Kelchi kroonikast /63/. Kirik muidugi nägi koolides vahendit talurahva usuliseks kasvatamiseks ja usuõpetuse tundmine talurahva seas laienes. Kuid talurahvakool ei tooanud talupoegi selliselt kiriku rüppe, nagu luteri vaimulikud seda oleks soovinud. Suhtumine ametlikku kirikusse jäi kriitiliseks ja reserveerituks. Iseloomulikud on kaebused vähese kirikus, eriti armulaual käimise üle ja seda talupoegade puhul, keda teatakse hästi usuõpetust tundvat. Koolis käinud seisusekaaslastelt omandasid ka teised talupojad teadmisi ristiusust meelsamini kui pastorilt. Mingil määral tekkis selles osas isegi rivaliteet. 1693. aastast näiteks on teada, et Paistus Anikatsi kõrtsis hakkas üks talupoeg pidama jumalateenistusi, kus käis palju rahvast, leides tema jumalasõna olevat parema kui pastori oma kirikus /64/.

Muistseid ja katoliiklikke uskumusi ning kombeid ei suutnud luteri kirik ka Rootsi riigivõimu toetusel täielikult likvideerida. Need küll taandusid karmide karistuste survele, esinesid varjatult, kuid vähemasti üksiknähtudena nimetatakse ebausku, ohverdamist, nõi-

dumist, kalmetesse matmist jms. visitatsiooniprotokollides ja muudes allikates ikka ja jälle. Kiriku ideoloogilist edu takistasid oluliselt majanduslikud raskused, mis omakorda on tõendiks koguduseliikmete vähesest toetusest. Veel 1693. aastal osutuvad paljud kirikud ja pastoraadid väga halvasti seisukorras olevaks, nii et jumalateenistuste pidamine on tõsiselt raskendatud. Kanepi kirikusse näiteks polevat rahvas julgenud tulla, kuna torn ähvardanud alla kukkuda, lisaks mahutanud kirikuhoone vaid 150 inimest /65/. Rahva usuiline ilme jäi Rootsi aja lõpuni mõneti ebamääraseks ja ebaühtlaseks.

*

Põhjasõda ja katk juba kestuselt lühemana ei too-
nud vaimuella nii suuri murranguid kui suur sõdade aja-
järg sajand-poolteist tagasi. Eesti minek Vene riigi
koosseisu jättis esialgu kohalikus elus palju endiseks.
Säilisid ja laienesid baltisaksa aadli privileegid, lu-
teri kirikule jäi tema senine koht, kehtivuse säilitas
rootsiaegne kirikuseadus. Talurahvakoolidele oli sõda
raskeks tagasilöögiks, siiski mitte nii suurel määral,
nagu seda on arvatud vanemas ajalookirjanduses. Pärast
sõjategevuse lõppu alustasid paljud koolid uuesti tööd.
Jätkus eestikeelse vaimuliku kirjanduse väljaandmine,
1715. aastal ilmus uus testament põhjaeesti keeles ja
1739. aastal kogu piibel tervikuna eestikeelses tõlkes.
Vaimuliku sisuga kirjandusele lisandus XVIII sajandil
küllalt ulatuslik ilmalik kirjandus.

Luteri kiriku pealetung Eestis XVII sajandil oli
langenud aega, mil üleeuroopalises mastaabis kirik se-
ses kapitalismi arenguga oma senist kõigile elualadele
ulatuvat tähendust hakkas minetama. Kirik oli olnud feo-
daalse korra "kõige üldisem süntees ja sanktsioon" /66/,
feodalismi langusega kiriku mõjuvõim vähenes. XVII sa-
jandil jätkus Euroopas üldiselt vaimuelu sekulariseeru-
mine, sai alguse valgustusajastu.

Baltikumis püsis feodaalkord kauem kui Lääne-Eu-
roopas, kuid uued suunad vaimuelus hakkasid ka siia
ulatuma. Luteri kiriku positsioonid XVIII sajandil nõr-
genesid, konkreetselt küll teistel asjaoludel. Eesti-
ja Liivimaa liitmisel Vene riigiga jäid luteri kiriku-
le senised õigused, kuid kirik kaotas keskvaldumise mõjuka
toetuse, mida ta oli omanud Rootsi võimu ajal. Balti-
saksa aadel oli kiriku autoriteedi säilitamisest elu-
liselt huvitatud, mõistes kiriku ideoloogilise toetuse
vajalikkust eriti talurahva vaoshoidmisel, kuid ühtaegu
püüdsid rüütelkonnad hoida kirikut oma ülemvõimu all.
Eestimaa kubermangus see aadlil üldiselt õnnestuski,
Liivimaa kirik jäi iseseisvamaks. Kujunenud olukorras
läks ka talurahva hariduse korraldamine rohkemal mää-
ral aadli kätte, kes aga selles erilist initsiatiivi
ei osutanud. XVIII sajandi tähtsamad koolikorraldused

(1765. ja 1787. aasta patendid Liivimaal) ei olnud aadli ega kiriku, vaid keskvaldumise ja kindralkuberner Browne tegevuse tulemus. Eestimaa konsistooriumi taotluse samalaadse patendi väljaandmiseks Eestimaal lükkas aadli maapäev tagasi.

Tähtsamat osa kui ametlik kirik hakkas talurahva suhtes etendama vennastekoguduse ehk hernhuutlaste liikumine, mis Baltimaale jõudis 1720. aastatel. Sisult ei erinenud vennaste õpetus luteri kiriku omast järelikomane üldiselt toetas vennastekoguduste tegevust, talurahvast meelitas aga vennastekoguduste sisekorraldus, mis rajanes võrdsusel ja üheõiguslikkusele, võimaldas initsiatiivi ja tegevusvabadust. Kohati omandas liikumine teravalt mõisavastase iseloomu, nagu Haanjas Tallima Paabu juhtimisel 1740. aastate algul, üldisemalt jäi siiski usulisele pinnale. Meie ajaloo üldkäsitlustes on tavaliselt käsitletud vaid hernhuutliku liikumise varasemat perioodi, mil sellel oli tugev sotsiaalne kallak, varju on jäänud liikumise edasine areng ja see, et haripunkti jõudis liikumine alles XIX sajandi esimesel poolel, soodustatuna eriti Aleksander I poolt 1817. aastal antud armukirjast /67/.

Vennastekogudustel oli pikka aega rohkesti teeneid koolide rajamisel ja ülalpidamisel ning eestikeelse kirjasõna loomisel. Nimekaid jutlustajaid ja kirjamehi tõusis ka eestlaste hulgas (Mango Hans, Michelgnatius, Aleksander Raudjal). Positiivsed olid vennaste kõlblusnõuded, nende eitav suhtumine joomisse ja suitsetamisse. Usuline müstika tõmbas aga rahvast tagasi sotsiaalsest võitlusest. Sallimatus vanade kommete, rahvalaulu, torupillimängu jms. suhtes tähendas sallimatust ka muinasusundi veel püsivate ilmingute suhtes. Vennastekoguduste kaudu võeti ristiusu õpetus eesti talurahva poolt laiemalt omaks, mille juures vahest otustavamaks kui usulised vajadused oli liikumisega seotud teatud opositsioonilisus. Vennastekoguduste ideoloogilist mõju ei tohiks ülehinnata, sest niipea kui XIX sajandi teisel poolel tõusid uued eneseavalduse võimalused, kaotas liikumine kiiresti laialdasema tähenduse.

*

Feodalismi lõpu- ja lagunemisperiood, kapitalistlike suhete areng XVIII sajandi lõpust kuni XIX sajandi keskpaigani tähendas rohkeid muutusi majanduses, sotsiaalsetes suhetes, poliitikas ja kultuuris. Eesti talurahvale kujunes see periood härmiselt rusuvaks. Baltisaksa aadlil õnnestus kapitalismi areng põllumajanduses suunata talurahvale kõige raskemale, nn. preisi teele. 1816. aasta seadustega sai talurahvas isiklikult vabaks, maa kuulutati aga mõisnike omaks, mis lubas neil kiidelda, et nüüd oli lõpule viidud XIII sa-

jandil alustatud Baltikumi vallutamine. Järgnes ängistav nn. teorendisüsteemi periood, mis 1840. ilmastikuliselt ebasoodsatel aastatel viis pääsu otsimisele "keisri usust", massilisele usuvahetusliikumisele Lõuna-Eestis ja Saaremaal. Kuid ka see vähene, mis talurahvaseadused talupojale jätsid, osati ära kasutada. Talurahva kogukondlikud omavalitsused ja kohtud said tähtsaks ühiskondliku tegevuse kooliks ja esialgu arglikult, järk-järgult mõjukamalt hakkavad sealtkaudugi tõusma hääled mõisnike vastu. Kogemused, mida nendes asutustes omandati, said üheks aluseks järgnenud rahvusliku liikumise kaadrite kujunemisele.

Feodaalsuhete visa püsimine tõkestas talurahvakoolide kiiremat arengut. Suhteliselt paremini edenesid kooliolud Lõuna-Eestis. Peamiseks jäi ikkaveel lugemise õppimine, kirjutamine ja arvutamise lisandusid väga aegamööda. Eestikeelne kirjasõna siiski laienes, maarahva silmaring avarus. Tunduvalt arenes edasi eesti kirjakeel. Algas eesti rahvaluule teadlik kogumine ja avaldamine. 1838. aastal asutati Tartus Opetatud Eesti Selts, mis tegeles eesti keele, kirjanduse, rahvaluule ja ajaloo uurimisega. Tõusetus rahvaeepose loomise mõte. XIX sajandi esimesel poolel hakkas 1802. a. taasavatud Tartu ülikoolis õppima juba eestlasi, kes ka kõrghariduse omandanult jäid eestlasteks: K.J. Peterson, F.R. Faehlmann, F.R. Kreutzwald jt. Tekkivat eesti rahvuslikku kultuuri hakkasid kujundama eestlased ise. Senise maamehe, pärisorja, talupoja asemel võis Johann Woldemar Jannsen 1857. aastal "Perno Postimehe" esimeses numbris pöörduda lugeja poole: "Tere armas eesti rahvas!"

*

Eesti rahva kui ajaloolise kategooria põhilised tunnusjooned olid kujunenud pikaajalise järjepideva arengu tulemusena muinasaja lõpuks. Sellel ajal võib juba täheldada territoriaalset terviklikkust, ühisjooni materiaalses ja vaimses kultuuris, keele ühtlustumist, majanduselu ja psüühilise laadi suhtelist ühtsust. Oli tekkinud küllalt monoliitne etniline baas, alus edasiseks arenguks. Võõrvõimu tingimustes feodaalajal rahva edasise arengu protsess pidurdus, kuid ei seiskunud. Kõigi raskuste ja ahvistuste kiuste pärandas feodaalae omakorda järgnevale ajastule füüsiliselt elujõulise ja vaimselt arenemisvõimelise rahva. Sellelt pinnalt sai kapitalismi arengu ja võidulepääsuga XIX sajandi teisel poolel võimalikuks eesti kodanliku rahvuse teke, rahvuslik liikumine, rahvusliku kultuuri loomine, suhteliselt lühikese ajaga tõus teiste kultuurirahvaste hulka.

Kasutatud allikad ja kirjandus

1. Vt. Eesti ajalugu / Tegev- ja peatoim. H. Kruus. - Trt., 1937. - II kd. - Lk. 61 - 62 (P. Johansen).
2. Vahre S. Eesti rahvastikust XIII sajandil // Nõukogude Kool. - 1975. - Nr. 9. - Lk. 781 - 784.
3. Uluots J. Grundzüge der Agrargeschichte Estlands. - Trt., 1935. - Lk. 15 - 19.
4. Eesti rahva ajalugu / Toim. J. Libe, A. Oinas, H. Sepp, J. Vasar. - Trt., 1932. - I kd. - Lk. 112.
5. Ligi H. Talupoegade koormised Eestis 13. sajandist 19. sajandi alguseni. - Tln., 1968. - Lk. 26 - 27.
6. Vahre S. Eesti rahvastikust XIII sajandil. - Lk. 789 - 790.
7. Moora H., Ligi H. Wirtschaft und Gesellschaftsordnung der Völker des Baltikums zu Anfang des 13. Jahrhunderts. - Tln., 1970. - Lk. 81 - 83.
8. Arbusow L. Grundriß der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands / 4. Aufl. - Riga, 1918. - Lk. 101.
9. Amelung F. Baltische Culturstudien aus den vier Jahrhunderten der Ordenszeit (1184 - 1561). - Dorpat, 1885. - Lk. 64.
10. Hildebrand H. Livonica, vornämlich aus dem 13. Jh., im Vatikanischen Archiv. - Riga, 1887. - Nr. 21. - § 11.
11. Johansen P. Nordische Mission, Revals Gründung und Schwedensiedlung in Estland. - Stockholm, 1951. - Lk. 118 - 123.
12. Vt. Palli H. Ajaloolise demograafia probleeme Eestis. - Tln., 1973. - Lk. 25.
13. Palli H. Ajaloolise demograafia probleeme Eestis. - Lk. 25.
14. Eesti rahva ajalugu. - Trt., 1933. - II kd. - Lk. 927 - 948; Eesti majandusajalugu / Toim. H. Sepp, O. Liiv, J. Vasar. - Trt., 1937. - I kd. - Lk. 158 - 164.
15. Палли X. Естественное движение сельского населения Эстонии (1650 - 1799). - Таллин, 1980. - I, II, III, eriti I. - Lk. 11, 81 - 98; II. - Lk. 79 - 120.
16. Liiv O. Suur näljaaeg Eestis 1695 - 1697. - Tartu-Tallinn, 1938. - Lk. 78.
17. Eesti NSV ajalugu: Kõrgkoolide õpik / Toim. K. Siilivask. - Tln., 1976. - I osa. - Lk. 157 (H. Ligi).
18. Vahre S. Eestimaa talurahvas hingeloenduste andmeil (1782 - 1858). - Tln., 1973. - Lk. 236.
19. Vahre S. Eestimaa talurahvas hingeloenduste andmeil. - Lk. 220.
20. Andmed üksikute maade ja kogu Euroopa rahvaarvu kohta pärinevad teostest: Урланис Б.Ц. Рост населения в Европе: (опыт исчисления). - М., 1941; Buchholz E.W. Vom Mittelalter zur Neuzeit // Raum und Bevölkerung in der Weltgeschichte. Bevölkerungs-Ploetz / Vier Bände / 3 Aufl. - Würzburg, 1966, - Bd. 3.; Palli H. Rahvastik ja ajalugu. - Tln., 1973

21. Пресса Р. Народонаселение и его изучение (Демографический анализ) / Пер. с франц. В.Э. Шпринка; Под ред. Б. Ц. Урланиса. М., 1966. - С. 174.
22. Vahtré S. Eestimaa talurahvas hingeloenduste andmeil. - Lk. 181.
23. Пресса Р. Народонаселение и его изучение. - С. 73.
24. Cipolla C.M. The Economic History of World Population / Third Edition. - Aylesbury, 1965. - Lk. 83.
- Höijer E. Sveriges befolkningsutveckling genom tiderna. - Stockholm, 1969. - Lk. 17 (tabel) järgi oli Rootsisis laste suremus kuni 1790. aastani kümmeaastakute lõikes 200 ja enam, 1791 - 1800 196, 1801 - 1810 199, järgnevalt pidevalt langes.
25. Henriku Liivimaa kroonika / Tõlk. R. Kleis / Toim. ja komment. E. Tarvel. - Tln., 1982. - Lk. 122 - 123 (XV, 3).
26. Eesti talurahva sotsiaalseid vaateid XIX sajandil / Toim. E. Jansen, J. Kahk, A. Vassar. - Tln., 1977. - Lk. 37.
27. Eesti talurahva sotsiaalseid vaateid XIX sajandil. - Lk. 38.
28. Amelung F. Baltische Culturstudien, lk. 202.
29. Fr.R. Kreuzwaldi kirjavahetus: Kirjad A.H. Neusile, E. Sachssendahlile ja teistele 1847 - 1866. - Tln., 1956. - II. - Lk. 74.
30. Eesti NSV ajaloo lugemik / Koost. J. Kahk (toim.) ja A. Vassar. - Tln., 1960. - I kd. - Lk. 186.
31. Petri J.C. Ehstland und die Ehsten. - I Th. Gotha, 1802. - Lk. 306.
32. Eesti ajalugu. II kd., lk. 380 - 382 (F. Linnus).
33. Jaanits L., Laul S., Lõugas V., Tõnisson E. Eesti esiajalugu. - Tln., 1982. - Lk. 419.
34. Henriku Liivimaa kroonika.-Lk. 198 - 199 (XXIII,7).
35. Vahtré S. Jüriöö. - Tln., 1980. - Lk. 53 - 58.
36. Hildebrand H. Livonica. - Nr. 21. - § 53.
37. Henriku Liivimaa kroonika.-Lk. 216 - 219 (XXIV, 5)
38. Paulson I. Vana eesti rahvausk. - Stockholm, 1970. - Lk. 134 jj-d.
39. Гуревич А.Я. Проблемы средневековой народной культуры. - М., 1981. - С. 109.
40. Tsiteeritud Гуревич А.Я. Проблемы средневековой народной культуры. - С. 334 järgi.
41. Akten und Rezesse der livländischen Ständetage / Hrsg. von O. Stavenhagen. - Riga, 1907.-Bd. I. - Nr. 299.
42. Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch / Von H. Hildebrand. - Riga, Moskau, 1881. - Bd. VII. - Nr. 690.
43. Palli H. Mida kõnelevad isikunimed eestlaste usust 13. - 16. sajandil // Religiooni ja ateismi ajaloo eestis.-Tln., 1961. - II.-Lk. 108 - 127.
44. Blumfeldt E. Saare-Lääne piiskopkonna visitatsiooniprotokolle aastaist 1519 - 1522 // Ajalooline ajakiri. - 1933. - Nr. 1. - Lk. 44.
45. Stackelberg F. Das älteste Wackenbuch der Wiek // Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 1927. - Trt., 1929. - Lk. 81 jj-d.

46. Amelung F. Baltische Culturstudien. - Lk. 237 - 238.
47. Arbusow L. Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland. - Leipzig, 1921. - Lk. 124.
48. Arbusow L. Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland. - Lk. 824.
49. Russow B. Liivimaa kroonika / Tõlk. Dagmar ja Hermann Stöck. - Stockholm, 1967. - Lk. 78, 88.
50. Margus A. Rahvus- ja sotsiaalvahekordade teravne mine Tallinnas XVI sajandi esimesel poolel // Vana Tallinn. - Tln., 1939. - IV kd. - Lk. 83 - 93.
51. Kõpp J. Kirik ja rahvas. - Lund, 1959. - Lk. 14.
52. Russow B. Liivimaa kroonika. - Lk. 151 - 152.
53. Schirren C. Quellen zur Geschichte des Untergangs Iivländischer Selbstständigkeit. - Reval, 1864. - Bd. IV. - Nr. 465.
54. Russow B. Liivimaa kroonika. - Lk. 132.
55. Koit J. Estnische Bauern als Krieger während der Kämpfe in Livland 1558 - 1611 // Sonderdruck aus Annales Societatis Litterarum Estoniae in Svecia IV (1960 - 1964). - Stockholm, 1966. Eriti lk. 33 - 37.
56. Vahtre S. Kirik, aadel ja talurahvas Eestimaal XVI sajandi lõpul. Käsikiri. Autori valduses.
57. Tumelis J. Vilnius-Tartu // Tarybinis studentes. - 14. mai 1982.
58. Vt. eriti Soom A. Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert. - Lund, 1954. - Lk. 4 - 5.
59. Tartu ülikooli ajalugu / Koost. H. Piirimäe. - Tln., 1982. - I. 1632 - 1798. - Lk. 66.
60. Harjumaa Kuimetsa taluniku poeg Johan Berendson on 1635. aastal kavatsenud jätkata õpinguid välismaal. Vt.: Tartu ülikooli ajalugu. - I. - Lk. 66.
61. Põld P. Pilk õpetajate ettevalmistusasutiste minevikku Eestis / Aratrükk Tartu Opetajate Seminari Juubelialbumist. - Trt., 1928. - Lk. 4.
62. Wieselgren G. B.G. Forselius und die Grundlegung der estnischen Volksschule // Vetenskapssocieteten i Lund Arsbok. - 1942. - Lk. 111 - 112.
63. Kelch C. Liefländische Historia. - Revall, 1695. - Lk. 627.
64. Eesti NSV RAKA, f. 278, nim. 1, sü. X-1, l. 31.
65. Eesti NSV RAKA, f. 278, nim. 1, sü. X-1, l. 28.
66. Engels F. Talupoegade sõda Saksamaal // K. Marx, F. Engels. Religioonist. - Tln., 1963. - Lk. 74.
67. Philipp G. Die Wirksamkeit der Herrnhuten Brüdergemeine unter den Esten und Letten zur Zeit der Bauernbefreiung. - Köln-Wien, 1974. Eriti lk. 298 jj-d.